

ДИСКУСИЈА

Др Бранислав Бурђев

ПОНОВО О ПОСТАНКУ ЦРНОГОРСКОГ НАРОДА (Послије расправе о етногенези Црногораца)

У четвртом броју *Праксе* (Титоград 1981) у оквиру теме *Етногенеза Црногораца и марксистичко одређење нације* изашао је и мој прилог *О постанку црногорског народа* (стр. 39—49), који је преузет од Историјских записа и изашао у броју 2 за 1980. годину тог часописа.* Том приликом сам дао кратку скицу развика црногорског народа, сажету толико да је сваки израз важан. Негаје, због краткоће, треба ствари више појаснити. Осим тога, у дискусији на састанку у Марксистичком центру ЦК СК Црне Горе, одржаном 19. јуна 1981. године, у центру пажње била је књига Шпира Кулишића *Етногенеза Црногораца*. Том приликом у вези са књигом и мојим прилогом изречено је понешто на што се морам осврнути, што ме нагони да своје излагање допуним.

Рекао сам да Кулишић полази од рационалног закључка када је ријеч о свједочанству Конст. Порфириогенита о Дукљанима (стр. 41). Кулишић истиче да Порфириогенит не говори да су Дукљу населила ни српска ни хрватска племена и да се из тога може извести закључак да Дукљу нијесу населила ни српска ни хрватска племена (али допушта да је могла бити једна мала скупина Хрвата, а то је већ уступак).

Порфириогенит каже о Дукљанима и земљи коју обитавају (гл. 35) ово: . . . „Авари су поробили земљу и она је остала пушта, и за цара Ираклија поново је насељена као Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље.“

* У тексту у *Пракси* има штампарских погрешака. Неке од њих отежавају разумијевање. Једну од тих исправићу на крају овог текста. На још једну морам указати. На стр. 37 ред 11 и 12 треба да стоји *теократским одликама*, а не *теоретским одликама*. Бојим се да ће малољуди схватити шта сам хтио рећи на та два мјеста.

Кад се узме у претрес тај исказ, искрсавају два рационална закључка. Први, Порфирогенит не каже да су Дукљу населили Срби зато што испушта да понавља, јер се то само по себи разумије, будући да је набраја међу земљама за које изричито каже да су их населили Срби. Доказ да је то тако јест чињеница да се у византијским изворима већ у XI вијеку Дукљани називају Србима. Међутим, има разлога и за друкчије тумачење, иако мање оправдано. Порфирогенит не каже изричито да су Дукљу населили Срби зато што су је населили Хрвати. Ријеч је, наиме, о досељењу Срба и Хрвата. Доказ је назив из Барског родослова (Дукљанина) „Црвена Хрватска“, а тумачи се да је то у вези са називом Црмница, а томе се још додају нека тумачења података код византијских извора чија свједочанства нијесу баш сасвим јасна.

Међутим, могуће је и треће рационално објашњење. Порфирогенит не спомиње ни Србе ни Хрвате у Дукљи што у његово доба нема традиције код Дукљана да потичу нити од досељених Срба нити од досељених Хрвата. Он друго хоће да каже: Дукљани су исто тако насељени као Хрватска, Србија, земље Захумљана Травунија и Конавље, тј. насељени су тако што су добили дозволу од ромејског цара да населе земљу као савезници, односно као подложници ромејског царства. Порфирогенит заиста не каже ништа више од тога.

Кулишић, очигледно, стоји на оном гледишту које узима да су се прво Словени населили на Балкан у продорима које су начинили заједно с Аварима, а да су се Срби и Хрвати населили касније онако како вели Порфирогенит. Он то изричито каже: „Већ сам споменуо Ердељановићево примједбу да су Кучи Албанци Црногорца звали *Скја*, *Шкја* — у значењу *Словен*. изведено од лат. *Sclavus*. Наводећи затим неке словенске ријечи које су албански Кучи примили од словенског становништва (брѣк, љѹк, могила, ограја), Ердељановић је закључио да су „преци кучких Арбанаса морали најприје доћи у додир са племенима друкчијег словенског говора и друкчијег имена... А та су племена могла бити од Словена који су пре Срба продрли на Балкан па и у зетске крајеве“ (Ш. Кулишић, *Етногенеза Црногораца*, 20).

Кулишић у примједби уз Ердељановићево дјело наводи и књигу Х. Барића *Историја арбанашког језика* (Сарајево 1959, 44—49). Међутим, Барић у тој својој књизи на томе мјесту каже: „Према језичким особинама топографских словенских назива на територији историјске Албаније, словенски елеменат у скадарској области и у области северно од средњег Дрима био је српски, док је онај јужнословенски елеменат, који се населио у средњој и јужној Албанији, припадао македонскословенској језичкој групи“ (стр. 44). Барић се труди да то и докаже и критикује гледиште А. М. Селишћева истичући да у албан-

ском нема бугарских елемената. Барић у том свом дјелу не каже ништа о словенском слоју који се населио прије Срба.

Кулишић је могао лако утврдити да ли се у албанском само Црногорац назива *Скја*, *Шкја* (тако Кулишић пише). Али и без обзира на то, колико ја то могу процијенити, то указивање има неке вриједности. Ако вријеме рачунамо вјековима, зна се отприлике раздобље када су се Јужни Словени населили на Балкану и зна се којој језичкој групи припадају њихови језици. За Албанце се не зна сигурно да ли је основа њихова језика аутохтона илирска или унијета са стране трачка која је преплављена затечени илирски. Па се не зна ни кад су се Албанци доселили уколико су се доселили. Убједљиви су аргументи да су се доселили прије Словена, неубједљиви су аргументи да су се доселили послје Словена или отприлике у исто вријеме, али и таква мишљења постоје. Уколико су Албанци старосједиоци у области у којој сада живе или су се населили давно прије Словена и њих дочекали, тј. уколико у албанском наведени назив за народ није створен негде другдје него у садашњим областима живота Албанаца, не би се могло рећи да Кулишићево указивање не значи баш ништа. Нарочито кад би се доказало да и остале словенске ријечи које се наводе или неке друге потичу од словенског слоја који се населио прије Срба. О томе да нешто кажем, не сматрам себе позваним.

Али ако код Куча који српскохрватски говоре нема ријечи које се наводе — а само тако има смисла истицање да су то ријечи од раније насељеног словенског слоја прије Срба — онда се поставља питање како се те ријечи у говору Куча изгубише? Поставља се питање како се Кучи који српскохрватски говоре у језичком погледу посрбише? То питање не вриједи само за Куче него уопште за област гдје би се можда могло констатовати да су Албанци преузели неке ријечи од раније насељеног словенског слоја прије него што су се населили Срби.

Неки дискусанти су хтјели подржати Кулишићеву хипотезу. Не спомињем др Драгоја Живковића. За њега јужнословенска племена никад нијесу постојала (стр. 187)! Византијски извори су за њега „с опроштењем на израз лук и вода“ (стр. 190)! Нити мислим на др Војислава Никчевића који на други начин ниподаштава Порфирогенитово свједочанство и свједочанства каснијих византијских извора. Они заправо у својој наводној одбрани Кулишићева гледишта поткопавају Кулишићево полазиште у његовом схватању етногенезе Црногораца, полазиште засновано на тумачењу Порфирогенитова свједочанства.

Мислим на др Радослава Ротковића који покушава да подупре Кулишићеву замисао у њеном темељу.

Постојање црногорске нације данас не зависи од тога да ли су Црногорци у прошлости били Срби или Црногорци, ис-

тиче Ротковић (стр. 122). Формулација није баш спретна, јер они који кажу да су Црногорци били у прошлости Срби не веле да они нијесу били Црногорци. А нарочито није та формулација добра ако се односи на оне који хоће да разјасне како се рађа посебност црногорског народа, па чак подвлаче у XIX и првих деценија XX вијека неке разлике између српства и црногорског српства. Али је тачно оно што Ротковић хоће тиме да нагласи. Црногорци у нашој заједници имају сва права посебне нације без обзира на то да ли су били у прошлости Срби. Али није тачно да је без значаја да ли су Црногорци били у прошлости Срби, кад су данас посебна нација. То питање нама задаје мучку у научном објашњењу, али не само у науци него и у животу. Оно се појављује као полазиште национализма и на једној и на другој страни. Јер је с једне стране потребно имати јасну свијест о томе шта је у културној баштини заједничко српском и црногорском народу, а с друге стране треба имати јасан став који неће порицати постојање црногорске нације или је сводити само на политичку категорију насталу тек од наше револуције. При томе са становишта развитка црногорског народа, треба нагласити да заједничка културна баштина са српским народом, социолошки посматрано, није баш потпуно иста кад је ријеч о једном и другом народу. Његош је и српски и црногорски, али је етика изражена код Његоша изразито црногорска.

Ротковић тврди да се Црногорци нијесу развили од Срба већ од групе словенских племена која су се доселила у Превалис са подручја садашње Источне Њемачке (стр. 124). То Кулишић не каже.

Ротковић узима идеју Реље Новаковића (он га и цитира) одакле су Срби дошли на Балканско полуострво и претвара је у другу идеју одакле су Зећани (стр. 122, ред 36 и стр. 123, ред 33) дошли на садашњу територију Црне Горе, изостављајући при конструкцији те своје идеје Србе, односно Лужичке Србе. Њих Ротковић искључује овим образложењем: „Лужички Срби су први Словени који су се преселили на запад, познати као *Lugii*, творци познате Лужичке културе, они се нијесу селили на југ“ (стр. 122). Да ли је ту ријеч о бронзаној култури која се тако назива? Ако јест, откуд Ротковић или било ко други зна да су носиоци те културе били баш Лужички Срби? А откуд опет зна да се Лужички Срби нијесу селили на југ кад су се њихове комшије селиле? Није ваља због тога што су били најстарији словенски насељеници у том крају, па су се сродили са земљом! То баш није неко убједљиво објашњење за тако одсјечан закључак као што га даје Ротковић.

Ротковић још у једној тачки преобраћа замисао Реље Новаковића. Тврди да су Срби заједно са Хрватима дошли „из централних словенских области иза Карпата и у Чешкој“ Рот-

ковић је при томе направио велику омашку. Међу досељенике из данашње Источне Њемачке ставља и Травуњане (стр. 122). Међутим, код Порфирогенита стоји (гл. 34): „О Травуњанима и Конављанима и земљи у којој обитавају. — Земља Травуњана и Конављана је једна. Тамошњи становници воде поријекло од некрштених Срба, који су ту живјели од оног архонта, који је пребјегао цару Ираклију из некрштене Србије, до српског архонта Властимира“ Ротковић, ваљда, не пориче ово Порфирогенитово свједочанство, кад иначе прима његово свједочанство о досељењу Срба и Хрвата. Јер Ротковићево тврђење да су Срби заједно са Хрватима дошли „из централних словенских области иза Карпата и у Чешкој“ заснива се на Порфирогенитовом свједочанству, односно на тумачењу тога свједочанства. Стога је ово на шта је овдје указано велика омашка.

Ротковић допушта да су можда Лужани који се спомињу у зетској равници поријеклом нека скупина Лужичких Срба. Прво, називи Лужани и Лужичани не значе исто, иако те ријечи потичу од истог коријена. Није ни најмање вјероватно да су тада *Лужички Срби* себе тако звали, него једноставно *Срби*. Друго, Лужани у зетској равници нијесу „нека скупина“, него су, према Барском родослову (Дукљанину), образовали Лужку жупанију (Лужку жупу), а ни, према народном предању, није су баш били мала скупина.

Ротковић покушава да подупре своју замисао наводним лингвистичким чињеницама. Он пише: „Имеђу Лужичких Срба и балканских Срба давно прије сеобе је прекинут контакт, па отуд и дијалекталне разлике међу њима. Нијесу случајно Украјинци и приморски Хрвати икавци, Бјелоруси, Македонци, Бугари, Срби и Словенци екавци, Руси, Пољаци, Хрвати у залеђу обале, Црногорци, Босанци и Херцеговци јекавци и ијекавци“ (стр. 123). Ово ништа не разумијем не само зато што је та подјела, узета уопште, произвољна. Али нарочито не разумијем шта се тиме хтјело рећи, јер се не спомиње шта су по тој подјели Лужички Срби, што је кључно питање, и Чеси, што се опет мора споменути, будући да се лужички дијалекти дијеле на оне који се приближавају чешком и оне који се приближавају пољском. А осим тога не може се узети у обзир при подјели јужнословенских дијалеката само то како се данас изговарају ријечи које су садржавале старословенско *jat*. В. Јагић је на основу свестраног лингвистичког прилаза јужнословенским дијалектима оспорио свједочанство К. Порфирогенита о досељењу Срба и Хрвата као посебних словенских група мимо општег тока словенског насељавања на Балкан. Да ли то стоји или не стоји, да ли се из садашњег распореда јужнословенских дијалеката може оспорити Порфирогенитово свједочанство о досељењу Срба и Хрвата, у то питање нећу овдје да се упуштам, иако мислим да ствар не стоји баш тако.

Само ћу навести исказ П. Ивића да „у кругу словенских језичких типова лужички и штокавски говори спадају у међусобно најудаљеније по особинама“ (*Историја српског народа I*, Београд 1981, 138). Још бих рекао нешто. У заробљеништву у Њемачкој за вријеме прошлог рата имао сам прилике да чујем старинске пјесме из Волиније и зачудио се невјероватној сличности са српскохрватским. Рекао сам то касније Јови Вуковићу и навео му једну пјесму. Вуковић се сложио са мном. Видим да се то сада озбиљно третира (*Историја српског народа I*, 135), разумије се, не по томе што сам ја запазио, него на основу новосазнатих дијалектолошких података.

Ако би била тачна Ротковићева замисао да су се Зећани доселили из области гдје владају лужички дијалекти, а да Лужички Срби нијесу, и ако би било тачно да су се ти насељеници по језику разликовали од Срба и Хрвата који су се касније населили, поставља се питање — како су се Зећани у језичком погледу промијенили, јер зетски дијалекатски тип, а да не кажемо херцеговачки, спада у штокавске говоре од свих словенских говора од лужичких говора најудаљеније. Поставља се и пред Ротковића слично питање као што се поставило пред Кулишића кад је навео примјер Куча Албанаца и Куча који српскохрватски говоре. Ротковић је избјегао питање, као и Кулишић.

Иначе поступак који Ротковић примјењује да докаже своју замисао, у основи исти поступак као код Р. Новаковића, изједначава топономастичке податке у Источној Њемачкој и код нас само по звучности. Не узима никако у обзир критериј општесловенске етимологије. Чак Ротковић занемарује понекад и семантику. Навео сам примјер назива Лужани и Лужичани. Понешто бих навео што указује на поступак који Ротковић примјењује. По Новаковићу су Ријечани у Источној Њемачкој *Rietz*, што се њемачки чита Риц (Р. Новаковић, *Одакле су Срби дошли на Балканско Полуострво*, 367). Ротковић, међутим, наводи *Reßanen* (стр. 123). Ако је то лужички назив, ваља нема њемачку множину. Али се не поставља само да ли се тако зове локалитет у Источној Њемачкој, већ пада у очи да је то екавщина, а Ротковић инсистира на томе да су Срби екавци, а Црногорци који су се доселили из садашње Источне Њемачке ијекавци. За Ротковића је *Bielitz* (што се њемачки чита Блиц) исто што и Бјелице. У исто вријеме за Ротковића *Lietze* су Личани. Ту чита *ie* као *i*. По Новаковићу су Бјелице у Источној Њемачкој два мјеста, једно се пише *Beelitz*, а друго *Belzig*. За мене би било интересантно *Zuzen* и Цуце, не као доказ да су се Цуце доселиле из данашње Источне Њемачке, него за питање да ли се име Цуце може тражити у општесловенској етимологији.

Иначе сам са највећим запрепашћењем прочитао да су се међу племенима која су се тобоже населила из данашње Источ-

не Немачке налазили и *Зећани*, који се у Ротковићевом тексту налазе у набрајању трећи по реду, први су Горњи, а други Доњи Морачани (*Marčane* читамо на стр. 123), а ређају се и племена која наводно нијесу доспјела на путовању на југ до Црне Горе (стр. 122, ред 36, а и на стр. 123, ред 33). Вјеровао сам да је Зета (*Zenta, Genta*) као име ријеке старобалканског поријекла. Такође сам мислио да је Зећани име по ријечи. Не знам да се иједно племе зове Зећани. Знам да су Бјелопавлићи уписани у дефтер из 1477. као „нахија Зета или другим именом Бјелопавлићи“, али је и ту Зета име предјела. Још се чудим што Ротковић не наведе како се зове локалитет у садашњој Источној Немачкој који одговара тобожњем племену Зећани, а наводи *Lietze* (= Личани), *Rečanen* (= Ријечани) итд. Код Зећана се, забога, ради о имену народа који се, по Ротковићу, тако називао прије него што су се „двје Зете“ ујединиле под именом Црна Гора и тиме настало име Црногорци за тај народ.

Из напријед наведеног се види да Ротковићев покушај да потврди Кулишићево полазиште у његовом прилазу проблему етногенезе Црногораца не само да у извјесном смислу одудара од онога што је рекао Кулишић него још и стоји на климавим ногама.

То не значи да Кулишићево схватање Порфиригенитова текста о Дукљанима није од свих осталих најрационалније. Оно истиче оно што Порфиригенит заиста каже. Тиме нећу да кажем да је Кулишић оправдање за такво схватање текста, односно интерпретацију текста, дао као што је то учињено овдје. Нити то Кулишићево тумачење Порфиригенитовог податка о Дукљанима сматрам доприносом у том смислу да то или томе слично нико никад није рекао. Не схватајући као нешто нарочито и ја сам слично рекао у својој књизи *Улога цркве у старијој историји српског народа* (стр. 54). Али сам одмах на то наставио, говорећи о областима које спомиње Порфиригенит као српске, а не спомиње Дукљу као српску област, и ово: „У тим областима, укључујући и Дукљу, започео је државни живот Срба“.

Иначе најистакнутији праћански српски историчари и странци који су писали о српској историји нијесу стајали на становишту да је Зета одмах насељена јужнословенским племенима српског имена. Усвајајући Јагићеву критику, они су одбацивали Порфиригенитово свједочанство о посебном досељењу Срба и Хрвата мимо општег словенског насељавања на Балкан. Ротковић је споменуо Ст. Станојевића и К. Јиречека, али он њима пребацује да хоће у каснијим вјековима Зећане да посрбе. Аман, они се једноставно држе историјских извора. Зећане су посрбили византијски извори већ из XI вијека. Станојевић то посрбљавање тумачи сходно својим општим историјским погледима. Српско племе које се доселило на Балкан као мало племе

у словенској маси проширило се, обухватајући сродна сусједна племена, јер је по својим природним особинама било најпородније, а његов географски положај најпогоднији за ширење.

Кад се узму у претрес аргументи на основу лингвистичког материјала које су нам Кулишић и Ротковић предочили видјели смо да се поставља питање како су се Дукљани у језичком погледу посрбили, ако племена која су се ту населила нијесу била ни српска ни хрватска, и ако су језички од српскохрватског била врло удаљена. Разумије се, при томе треба узети у обзир само оно што каже Кулишић. Озбиљно се може само расправљати да ли су словенска племена населила Дукљу и прије досељења Срба, а не о томе да су словенска племена населила Дукљу из данашње Источне Њемачке. Не можемо се у та питања упуштати, јер немамо потребне елементе за научно објашњење. Ми не можемо са извјесношћу ни оспоравати тврђу да су словенска племена која су се населила у Дукљу била српска или толико блиска српским да се етногенеза Зећана мора посматрати одмах од почетка у оквиру етногенезе српског народа.

Али смо у стању да нешто кажемо кад је ријеч о земљи која се зове Зетом и држави која се исто тако назива. Јер се и ту поставља проблем како су се она посрбила уколико племена која су населила Дукљу нијесу била ни српског ни хрватског имена. Византијски извори из XI вијека показују да је та земља, по њиховом схватању, била под српским архонтом.

То што Порфирогенит у X вијеку можда свједочи да код Дукљана тада није постојала традиција да потичу од насељених Срба не значи да их он не меће у српско-хрватски однос према Царству. Напротив, из његовог текста је јасно да их он ставља баш у такав однос. У великом дијелу Европе, а ту спадају и на Балкан насељени Јужни Словени, у то вријеме римски царски легитимитет игра велику улогу у историји народа који се тада развијају на том терену. Не само да византијски писци XI вијека посматрају Зету као српску земљу са становишта ромејског царског легитимитета него се и унутрашње друштвене снаге земље са којима израста држава постепено уче и томе шта је државни легитимитет уопште и шта је царски легитимитет. Словенски архонти, жупани (и у Дукљи постоје жупаније), велики жупани и на крају краљеви и друштвене снаге које носе те зачетке државне творевине доста брзо сазнају шта је царски легитимитет.

Уколико постоји историјско језгро у Порфирогенитовим саопштењима о досељењу Срба и Хрвата и условима под којима су им додијелене земље, не мора значити да су све оне области за које Порфирогенит каже да су насељене Србима у вријеме цара Ираклија заиста насељене словенским племенима српског имена. У неким од њих могла се раширити српска традиција баш из разлога учвршћивања легитимитета тих зачетних династија.

Не бих разглабао даље о овом закључку да је, са становишта тадашњег легитимитета, Зета израсла као српска држава. Такође не бих опширно говорио о томе да те династије и друштвене снаге које их подржавају у датим моментима настоје да прошире свој легитимитет на остале области у којима се усталио исти легитимитет у односу на Царство. При томе, разумије се, воде ратове и по ондашњем обичају пљачкају (тај обичај је у историји јако дуго владао, па и сада није искоријењен). Није се само Рашка тако односила према Зети, него и Зета према Рашкој (и не само те области, него и остале). Смијешно је кад се неки диспутанти овом приликом чуде подацима у византијским изворима по којима зетски владари некад пљачкају остале Србе усликом: Откуд ће Срби пљачкати Србе!

Да је Зета била у државноправном погледу српска земља у вријеме Немањића, то ваљда нико неће оспоравати. Да је у том својству имала неке своје историјски наслијеђене особености, то — колико знам — нико не оспорава. Али у каснијој традицији црногорског народа Зета као држава прије Црнојевића оставила је мало, може се рећи, нимало трага. Као што свако зна, са немањићком државом и догађајима везаним за „Цара Лазара“, а нарочито с косовским митом, стоји ствар сасвим друкчије.

Ротковић тврди: „Онда када су двије Зете добиле заједнички назив Црне Горе, није се десила никаква катаклизма која би уништила стари народ (Зећане) и избацила на површину други народ (Црногорце)“ (стр. 122). *Зећани* је назив за становнике земље у саставу српске феудалне државе. Тада становници географске области која се тада зове Црном Гором себе називају Власима. На томе Кулишић инсистира. Али не вели да се сви Зећани не зову тако. Штавише, не зове се тако ни већина њих, а ти Зећани који се не зову Власима били су етничка и друштвена подлога за ранофеудалну државу Зету и за феудалну земљу Зету у немањићко доба. Власима, сточарима, српско феудално право супротставља ратарско становништво које иначе назива Србима (Закон Србљем и Закон Влахом). То је основна подјела у структури феудално подложног становништва у Зети, Рашкој и њима блиским областима у српској феудалној држави, подјела која има раније јаче, а касније слабије етничке коријене, да напосљетку нестану етнички коријени у тој подјели. На терену Црне Горе, као и у другим крајевима средњовјековне српске државе, тако су се разликовали и Србљи и Арбанаси, али су се код Арбанаса, уколико се нијесу славизирали, одржале албанске етничке карактеристике. Није тако проста ствар „етногенеза Црногораца“ у то вријеме као што нам предочавају Кулишић и Ротковић, па се не може разумјети без увида у привредно занимање становништва и без узимања у обзир друштвене организације тога занимања, као и промјена

које су у том погледу настајале. Није истина да је на подручју Зете све романско становништво у сваком погледу асимиловано од словенских насељеника одмах у раном средњем вијеку. Треба овдје нагласити да се област Црне Горе назива у предцрнојевићко доба у феудално-правној подјели Зете „Катунџи Црне Горе“ (1435).

Ротковић не каже одређено „када су двије Зете добиле заједнички назив Црне Горе“ Ако се то односи на Врањински уговор од 1455. године, не знам како се то може рећи. Али да ја не нагаћам на шта Ротковић мисли. Тек о Иван-бегу се може говорити као о црногорском „господару“, али он себе титулише у повељи за Цетињски манастир „в Христа бога благовјерни и богом храними господар зетски“ Сличну титулу даје себи 1494. и Бураћ Црнојевић (војвода зетски). Није баш просто питање када и како назив Црна Гора (у млетачким списима *Monte Negro*), као назив за земљу која има државноправни статус, потискује назив Зета. Исто тако није баш лако питање када се у том смислу појављује назив Црногорци (у млетачким документима *quelli di Monte Negro*). Кад се у том смислу појављује израз *quelli di Monte Negro* у историјским изворима (1500), Црна Гора је већ под турском врховном влашћу. Али ни тада није сигурно да ли М. Сануто тај израз употребљава само за катунску Црну Гору или за читаву „земљу господина Бураћа“ — како иначе зову Црну Гору послѣје пада под турску власт. Сами први турски пописивачи Црне Горе кажу (истина, узгред у попису Хота, Куча, Пипера и Климената) да су пописали „Црнојевића земљу“ (*Çirni ili*). У првом Скендер-беговом дефтеру, који се није очувао, Црна Гора се сигурно званично називала *Kara Dağ*. Да се тако званично назива и приликом првог пописа могло би се наслутити са извјесним оправдањем на основу текста канун-нама у дефтеру из 1523. године, у којима се до словце преносе дијелови текста из канун-наме Скендер-бегова дефтера, а овом је опет служио као „стари дефтер“ (*defter-i atik*) први попис Црне Горе.

У другој половини XV и првих деценија XVI вијека потискивање назива Зета и настајање назива Црна Гора, који је раније обухватао само на тадашњу Црну Гору ограничени катунски дио Зете, у вези је са промјенама у структури привреде земље, са постепеним јачањем сточарства, са улогом катунске организације у развоју живота земље и њеним промјенама, кратко да кажем са процесом развоја племена, али и са повећавањем и прожимањем тога процеса са сеоском ратарском организацијом која је иначе потискивана и у односу на своја ранија својства и модификована преовлађивањем катунског сточарства. Сличан процес је у околним областима замјена назива жупа називима који потичу из катунске организације (Зета = Бјелопавлићи, Грачаница = Никшићи, Лушка жупа = Пипери

итд.). Само што се тај процес у црнојевићкој Црној Гори одиграва уз несравњено веће учешће старог и у друштвеном процесу и у државној организацији.

Треба нагласити да се та територија која се у црнојевићкој епохи може назвати Црном Гором, а у турско доба се баш тако зове, не поклапа са бившом Зетом у њеној цјелини. Још више треба подвући да се име Црногорци појављује у вези са друштвеним и државним промјенама, у чијој основи леже промјене у привредном животу и промјене у природним условима живота. *А Ротковић каже да није наступила никаква катаклизма! Ма, забога, наступила је највећа катаклизма у историји балканских јужнословенских народа!* Може се узети да су они, због те катаклизме, своју нову историју морали започети тако рећи из почетка. Друга је ствар што неки црногорски писци, насупрот свим добро познатим историјским чињеницама, мисле да та катаклизма није погодила Црну Гору, да су облици живота народа у њој, изузимајући српски феудализам који је нестао, остали мање-више онакви какви су настали у вријеме „слободне“ Зете, разумије се, не у њеној ранофеудалној структури, него у њеној сеоској структури. Међутим, и ту су у XV и XVI вијеку настале велике промјене не само у друштвеном животу људи него и извјесне промјене у природној средини, изазване дјеловањем људи, односно њихове стоке. Промијенили су се извјесни услови за привредни живот и становање. То знамо из историјских извора (истина, не баш много причљивих о тим подацима), из народне традиције, а понешто и из проучавања тла.

Кулишић и Ротковић сматрају да се етногенеза Црногораца завршила у раном средњем вијеку и да се таква етничка основа одржава за читаво вријеме у историји области које данас сачињавају Црну Гору, да све што се касније догађа не само да не мијења него ни не преобличава ту етничку основу. Тада су Црногорци постали посебан јужнословенски народ и као такви живе почевши од попа Дукљанина и дукљанског бана све до наших дана. Та је тврђа у неизмјерно дубоком нескладу са историјским чињеницама.

Немам ни потребе нити воље да нашироко и надугачко рашчлањавам на каквим теоретским и методолошким основама почивају та гледишта. А нема ни разлога да се упустим у велику дискусију око термина етногенеза. Свако види да ми, они и ја, стојимо у питању шта је етногенеза на опречним ставовима. Уосталом, колико год могу, трудим се да проблеме не замотавам у велеучне термине, нарочито кад се њима покрива магловитост у схватањима. Говорим о постанку црногорског народа и његовом претварању у модерну нацију.

А када о томе говоримо, не може се процес свести само на природноетничке одлике које су постојале приликом досе-

љења словенских племена и које су настале асимилацијом старинаца, него се мора посматрати у историјској цјелокупности, што ће рећи, да се процес мора гледати и у својој друштвено-историјској и културноисторијској страни. Ни по језику ни по другим природноетничким одликама не може се јужнословенско становништво садашње Црне Горе ни у прошлости ни сада издвојити у такву посебност да се по основним особинама разликује од својих јужнословенских сусједа. То није успјело Кулишићу, који је указао — како сам то кратко формулисао, употребивши један старински назив — да су Црногорци Морлаци, јер Морлаци у прошлости и у садашњости њихови потомци не живе у Црној Гори него на много ширем јужнословенском подручју.

Али с друге стране др Мирко Барјактаровић каже ово: „Дакле, Црна Гора и црногорски народ до првих деценија нашега стољећа били су само политички појмови, док су се Црногорци осјећали и исказивали Србима. Одакле, онда Црногорце временски да одвојено посматрамо као народ и као нацију? Свакако тек од времена другог свјетског рата и наше револуције“ (стр. 15). Барјактаровић каже да су по језику (особито по рјечнику његову), затим на основу до скоро чуваних основних обичаја и вјеровања народних, као и општих погледа на живот и свијет, те њихова самосјећања и самоиказивања, Црногорци у основи Срби. „То што су се у најновије вријеме прилике развијале тако да Црногорци данас не само могу *већ и хоће* (подвукао Б. Б.) да се исказују као посебан народ, то је њихово извојевано право и наше демократско и хумано рјешење да се свакоме омогући и допусти да се исказе онако како то жели и осјећа. Дакле као етнолог могу да тврдим да је становништво Црне Горе етнички и историјски српско, али да је сада правно-политички и национално црногорско. То су чињенице. Чињенице се могу проучавати а не прећуткивати. Још мање се смију мијењати. Прошлост ипак не можемо да мијењамо“ — вели Барјактаровић (стр. 20).

Али се чињенице и повезаност међу чињеницама морају у науци објашњавати и историјски и актуелно. По Барјактаровићу, гола воља црногорског народа која још, по његовом тумачењу, испада у неку руку етнички неоправдана, јер су Црногорци етнички Срби, јест једини фактор што се Црногорци данас сматрају посебним народом, али није објашњено — бар није овом приликом — како је природно-историјски та воља настала. Воља изузетних појединаца у исказивању којој народности припадају може бити и испољавање њихове ћудљивости, али народи се, ипак, национално не исказују ћудљиво него за то постоје историјски и етнички коријени тога њиховог исказивања.

Барјактаровић је моме прилогу ставио ову примједбу: „Бурђев замјера Кулишићу што је занемарио незаобилазну српску ‚компоненту‘ у развоју црногорског народа. Он иначе као ‚извиискру‘ стварања Црногораца као посебног етноса налази још у вријеме Црнојевића. Додуше, он те ‚зачетке‘ налази и у 17. столећу“ (стр. 14).

Нијесам рекао да „извиискру црногорске националне самосвојности“ треба тражити у црнојевићком периоду. Напротив, рекао сам да је треба ставити у вријеме етнархије у Црној Гори која се почела развијати у другој половини XVI вијека и усталила се у првој половини XVII вијека (стр. 34). Нијесам употребио ријеч „извиискра“ за „зачетке Црногораца као посебног етноса још у вријеме Црнојевића“, што ми приписује Барјактаровић. Употријебио сам тај израз у контексту са зачетком „црногорске националне самосвојности“

Барјактаровић не каже то изричито, али изгледа као да ми пребацује што међем зачетке самосвојности Црногораца у црнојевићки период (вјероватно има у виду што сам рекао на стр. 42), а да у исто вријеме зачетке те самосвојности видим и у XVII вијеку (стр. 34). Он је једноставно превидио да говорим прво о зачетку развитка самосвојности црногорског народа уопште, о зачетку процеса развитка „црногорског етноса“ уопште, а да касније говорим о „извиискри“ црногорске националне самосвојности.

Постанак и развитак народа је врло сложен и слојевит процес, условљен материјалним и друштвеним развитком. Поједине стране тога процеса се не појављују у исто вријеме, неке се јављају раније, неке доцније. У процесу развитка те стране развитка се таложе и дају резултат процеса у којем се и ранији елементи развитка узајамно преобличавају.

Шта се замишља кад се говори о црногорском етносу, мени није сасвим јасно не само кад о томе говори Барјактаровић. Али једно видим, тај се појам не одређује историјски. У XVI и XVII вијеку, када је становништво Црне Горе повезано једним друштвеним статусом у односу на турску врховну власт, статусом слободних сељака, филуриција, када се тај статус слободних сељака брани у повезаности земље, онда је црногорски етнос ограничен на ондашњу земљу Црну Гору, *Vilayet-i Kara Dağ*. У тој области у XVII вијеку успоставља се етнархија под турском врховном влашћу са владиком на челу и са црногорским спахијом као представником црногорске аутономије пред турским властима. Тај положај народа у Црној Гори има своју историју која допире до епохе Црнојевића. Данас нам је прилично познато како се развијао тај положај народа у Црној Гори. Из епохе Црнојевића, заправо из њеног посљедњег периода, остала је територија земље Црне Горе која је и прије доласка Скендер-бега Црнојевића на чело Црногорског санџака

имала изузетни статус, што сам доказао својим радовима који се односе на тај период историје Црне Горе. Доласком Скендер-бега Црнојевића на чело Црногорског санцака добија становништво Црне Горе статус слободних сељака, филуриција. Тек тиме су створени услови за појаву црногорског етноса у напријед наведеном смислу. Тек тиме су тадашњи Црногорци постали јединствени у односу према турској власти и у односу на своје сусједе. Црнојевићки период прије успостављања турске врховне власти у ретроградном развоју од феудалног уређења и феудалне повезаности у српској средњовјековној држави ка локалности и патријархалним облицима живота није још дошао дотле да се појављује црногорски етнос у свом пуном испољавању. Истина, црнојевићки период ствара оквире за развој црногорског етноса и започиње процес развоја војнодемократских облика живота, али не само да су очувани још увијек феудални елементи у животу земље него се још увијек изражава подјела на катунски црногорски дио и жупни зетски дио земље. На жупни зетски дио наслања се феудално уређење. У црнојевићком периоду је земља као држава зетка, иако је повезаност земље, династија, збор заједница и слично, потекло из катунске организације Црне Горе. До проглашења становништва Црне Горе филурицијама подјела на катунски дио и жупни дио земље још није била потпуно превазиђена, па се стога ни становништво није још појављивало као јединствени етнос. И кад је настао друштвени однос који све становништво Црне Горе ставља у исти основни положај, требало је времена и прилике да се у земљи развије етнархија. О томе сам писао у својим расправама *Значај Црногорског збора у XVII веку* (Обичајно право и самоуправа на Балкану и суседним земљама, Београд 1974, 269—299) и *Црногорске спахије* (I, Гласник Одј. друштвених наука Црногорске академије, књ. 2, Титоград 1977, 7—33; II, Исто, књ. 3, Титоград 1981, 7—30).

Црна Гора и у XVI вијеку има друкчији положај него сусједна племена. Иако је доласком Скендер-бега на чело санцака уведен за становништво положај филуриција, што потиче од положаја катунских сточара, па је уведен порез „по влашком обичају“, Црна Гора није била „влашка нахија“ као што су то била брдска и тада херцеговачка племена код којих су се поклапали „влашка нахија“ и племе. Црна Гора је земља са филурицијским статусом становништва, земља у којој дио становништва живи у племенима, а други дио живи у селима у којима се развијају кнежине. У XVII вијеку Црна Гора се разликује од сусједних племена и по етнархији која се у земљи развила. Етнархија се не би могла ни развити, да нијесу остали феудални елементи у положају цркве, да није било извјесних елемената сталешког друштва, од којих је нарочито важан за аутономију Црне Горе у XVII вијеку положај црногорског спахије. Не би

се могло очувати територијално јединство земље да тих елемената у животу земље није било. Иако то јединство није било јако изражено, оно је ипак постојало. Црна Гора није у таквом „племенском друштву“ у каквом су била брдска и херцеговачка племена. Не може се тврдити да су се у Црној Гори развитком такозваног „племенског друштва“ сасвим изгубили елементи раније цивилизације друштвених односа. Такође се не може тврдити да у Црној Гори у XVII вијеку не постоји у датим приликама тенденција за увођење нових елемената цивилизације друштвених односа. У представи Црногораца млетачкој власти из 1648. године, на примјер, износе се услови под којима ће Црногорци признати млетачку власт. Тражи се не само увођење гувернатора него и увођење сталног земаљског суда, плаћеничке војске, заставе итд., а нуди се Млечанима монопол у трговини рјечном и језерском рибом. Није при томе толико важно да ли потиче од самих Црногораца иницијатива да те захтјеве унесу у своју представку. Важно је да црногорски главари са владиком Висарионом на челу то износе као своје захтјеве. На таквим основама Црногорци доносе одлуку да збаци турску и признају млетачку власт у вријеме морејског рата. Именовање гувернатора, слање млетачке војске у Црну Гору и томе слично је предузето у духу представке 1648. године.

Брдска и херцеговачка племена у то вријеме не само да нијесу имала такав положај, иако су као „влашке нахије“, нарочито у раније вријеме, имала извјесне одлике племенске аутономије, него нијесу ни једна ни друга постала ни етнос који успоставља етнархију која почиње да надвлађава племенску разједињеност.

Из тога је произашла улога Старе Црне Горе у повезивању са Брдима у борби за слободу из чега произлази држава Црне Горе и Брада која је последице 1878. године обухватила и херцеговачка племена. Тада се ствара оквир који обухвата елементе који ће дати етничку основу, етничко језгро за образовање црногорске посебности у оквирима српског народа, што ће бити основа на којој израста модерна црногорска нација као посебна јужнословенска нација.

Кад кажем да зачетке црногорске самосвојности треба ставити у епоху Црнојевића тиме не кажем да се тада већ образовао црногорски етнос онакав какав је у XVII вијеку. Такође је јасно да ја не мислим да је црногорски етнос у XVII вијеку исти са етничком основом на којој почиње да се развија посебност црногорског народа у XIX вијеку. Историјски се створило знатно шире етничко језгро на којем израстају елементи за образовање посебности црногорског народа. То етничко језгро је садржавало становништво црногорских, брдских и херцеговачких области које су излазиле из племенског уређења. Управо то што је етничко језгро при образовању црногорског народа

произлазило из ранијег племенског живота чини посебност црногорског народа. Из тога произлазе народни погледи на живот, нарочито на друштвени живот, који нијесу својствени осталим дијеловима српског народа. Кад је ријеч о тим етничким одликама црногорског народа, неће бити да се Црногорци у XIX вијеку не разликују од осталих Срба.

Као што се види, по моме мишљењу, црногорски етнос у свом исконском обиму, ограниченом на Стару Црну Гору, није настао у вријеме Црнојевића, него у XVI и XVII вијеку, иако историјски коријени развитака тога етноса допиру у епоху Црнојевића. У животу тога етноса, у његовој етнархији у XVII вијеку појављује се извијеска посебне црногорске националне свијести. Посебна национална свијест Црногораца рађа се у борби против турске власти и има своје исходиште у наводно никад непокореној Црној Гори. Дјеловање тога огњишта у борби за слободу, почевши од XVIII вијека, повезује са црногорским племенима прво брдска племена, па затим херцеговачка племена. Прво повезаност Црногораца и Брђана, па затим држава Црна Гора, која послѣје 1878. године обухвата црногорска, брдска и херцеговачка племена, дају етничко језгро из којег ће постати садашњи црногорски народ. То етничко језгро, тај етнос, није исти по својој обухватности са ранијим црногорским етносом. Он није више ограничен само на Стару Црну Гору, иако његово повезивање историјски потиче из њене етнархије. Али не само то него се и повезаност појединих његових дијелова друкчије успоставља. Развија се црногорска држава која има одсудну улогу у развиту националне самосвојности Црногораца. Сродност дијелова тога етничког језгра, тог етноса, испољавала се у томе што су његови дијелови излазили из племенског живота. То је дало карактер животу у држави која се почиње развијати у модерну државу. По томе се Црна Гора не разликује само од Србије него од свих области гдје Срби живе.

Племенски облици живота развили су се у тим крајевима у другој половини XV и у XVI вијеку. При томе се живот у Старој Црној Гори није развијао исто као у брдским и херцеговачким племенима која су се у својој племенској организацији изоловала једна од других. Црна Гора није тако „племенско друштво“ као што су брдска и херцеговачка племена. Због тога се у земљи Црној Гори и могла развити етнархија која је одиграла историјску улогу у стварању црногорског народа. Али етничко језгро које игра улогу при образовању црногорског народа много је шире и обухватније него што је црногорски етнос у XVI и XVII вијеку.

Читалац ће, мислим, одмах опазити у чему је неспоразум кад Барјактаровић код мене налази супротности у „зачецима“

црногорског етноса. Трудим се да проникнем у историјску слојевитост развитка посебности црногорског народа.

Барјактаровић констатује да су се Црногорци у XIX вијеку и првих деценија XX вијека исказивали као Срби. То нико не пориче. Чак ни они који оспоравају да су у прошлости Црногорци икад били Срби. Они то тумаче тиме што су Црногорци припадали српској православној цркви. Само због тога су се наводно Црногорци у прошлости исказивали Србима. Да такво тумачење не може опстати лако је доказати на основу историјских извора, народног предања и на основу исказа самих Црногораца у јавним иступањима, литератури итд. У дискусији је такође врло лако оспорено споменуто гледиште које само припадношћу српској цркви тумачи исказивање Црногораца у прошлости да су Срби.

Барјактаровић као да ми пребацује што сам употребио израз „српска компонента“ у развитку црногорског народа, јер ставља тај израз у знаке навода. У XIX вијеку и првих деценија XX вијека, када се развијају они елементи који ће дати посебни црногорски народ, заиста постоје двије основне компоненте у његовом развитку, једну представљају српски оквири у којима се развијала посебност црногорског народа, а друга је компонента стварни развитак његове посебности у тим оквирима. Не могу друкчије да схватим Барјактаровићево стављање знакова навода на мој израз „српска компонента“ него да тиме хоће да нагласи да су Црногорци и данас у основи Срби.

Барјактаровић, истина, истиче да се Црногорци данас исказују као посебан народ. Црногорци су били у прошлости Срби — како каже Барјактаровић — зато што су се таквима сматрали и таквима исказивали. Али, колико ја разумијем оно што каже, уједно тврди „као етнолог“ не само да су Црногорци били у прошлости Срби него су и данас у основи Срби, иако — као што сам Барјактаровић признаје — у огромној својој већини сматрају себе посебним народом и као такви се исказују. Према, прије потпуне обраде, објављеним резултатима недавног пописа становништва, у Црној Гори 68,54% укупног становништва изјаснило се као Црногорци, као Срби се изјаснило свега 3,32%, а као Хрвати 1,18%.

Не могу да разумијем тврдњу „да је становништво Црне Горе етнички и историјски српско, али да је сада правно-политички и национално црногорско“ (стр. 20). Модерна нација је народ који је стекао националну свијест и себе ставио као народ у друштвени и политички однос према другим народима. Како ће се утврдити модерна нација не зависи само од историјске и друштвене ситуације у вријеме њеног пуног формирања него и од раније историје народа, како се успостављао народ у преткапиталистичком развитку, како су се рађали елементи који надвладавају локалности у ранијим друштвеним

облицима. За европске народе од битне је важности како се успостављао народ у феудалном смислу и како су се успостављали елементи нације у феудалној епохи који дају модерне европске нације. Материјалним и друштвеним развојем у току историје која претходи развоју модерне нације повезују се одређене етничке одлике у етничке цјелине. Народи, као такви, историјски се развијају, постају сједињавањем и разједињавањем у току историје, па чак и нестају. То се не може научно објаснити без свестраног историјског прилаза. Дио народа, створеног ранијом историјом, може да се утврди као модерна нација на посебном историјском развоју и на посебним етничким одликама. Кад се бивши дио народа национално утврдио у својој историјској и етничкој посебности, онда престаје да припада народу од којег потиче. Не могу данас Црногорци бити посебна јужнословенска нација, а припадати српском народу.

Барјактаровић нас учи „као етнолог“ каквог се треба држати „нацрта и реда“, ако човјек хоће да се бави етногенезом Црногораца. То је дао у једнаест тачака (стр. 18—20). У тим тачкама започиње од преиндоевропских становника садашње Црне Горе и Илира, а завршава се евентуалним утицајима Аустријанаца и Француза. Не знам шта би изашло из тога да се Барјактаровић бавио етногенезом Црногораца као што није. Међутим, све је то оставио по страни да иза тога набрајања каже одсјечно: „Црногорци су у основи Срби“

Али Црногорце треба „временски да одвојено посматрамо као народ и као нацију“ свакако „од времена другог свјетског рата и наше револуције“ — вели Барјактаровић (стр. 15). Наука, мислим, треба да објасни откуд тај феномен да су се Црногорци раније исказивали као Срби, а сада се исказују као посебан народ. Гола констатација те чињенице може бити дјелотворна против оних који поричу српску компоненту у развоју црногорског народа, али не даје научно објашњење те чињенице. Свео бих оцјену Барјактаровићевог прилога на ово неколико посљедњих ријечи да није криво интерпретирао моје схватање постанка црногорског народа.

Мислим да сам био у свом прилогу јасан. Не стављам постанак црногорског народа не само у епоху Црнојевића него ни у XVII вијек, када се успоставља етнархија у ондашњој Црној Гори. Сам постанак црногорског народа повезујем са историјом Црне Горе у другој половини XIX и првих деценија XX вијека, са тадашњим друштвеним и историјским кретањима која дају историјску основу на којој ће се појавити посебност црногорског народа у старој Југославији и на којој ће се утврдити посебна црногорска нација у наше вријеме. Као што се види, како се рађа црногорски етнос у XVI и XVII вијеку и како се ствара етничка основа која даје црногорску нацију у новијој и најно-

вијој историји друкчије схватам него што ми то Барјактаровић приписује.

Читалац види да се моја општа гледишта о процесу како настају народи и модерне нације разликују не само од Кулишићевих и Ротковићевих него и од Барјактаровићевих. Штавише, у том погледу шта је модерна нација и како она настаје има донекле недоразумијевања између Дима Вујовића и мене (види стр. 62—64 и стр. 47—48). То се односи на мој израз „нација у феудалном смислу“. У вези са мојим изразом „нација у феудалном смислу“ Д. Вујовић каже: „Чини ми се да се Бурђевљево схватање настанка нације у суштини не разликује од већ познате обраде овог проблема. Проблем је, изгледа, само у томе што је он фазе у зачињању и развоју нације назвао посебним именом до сада необичајеним“ (стр. 64). Мислим да није сасвим тако уколико се тиче „обраде овог проблема“

Надам се да ћу ове године завршити једну књигу која ће прићи неким теоретским проблемима историје на мало друкчији начин него што је то уобичајено. Намјеравам у тој књизи нешто рећи о проблему постанка и развоја нација. Видјећемо да ли ће од тога нешто бити.

У конкретном питању постанка црногорског народа та теоретска несугласица између Д. Вујовића и мене нема нарочитог значаја. Али има ако развој српског и црногорског народа посматрамо у цјелини. Вујовић је поставио и једно питање на које нијесам одговорио. То питање гласи: „Да ли свака нација у феудалном смислу доводи до појаве модерне нације?“ Јасно је да је у историји било доста случајева да до тога није дошло. Многи су народи прегажени од историје и њихова је цивилизација нестајала или се уклапала у друге цивилизације. Штавише, ту ми можемо убројати у извјесном смислу и процес стварања елемената за развој нације у модерном смислу у српској средњовјековној држави. Душаново царство је достигло за своје вријеме доста велики степен цивилизације и почео је процес савладавања локалности чак и доношењем Законика. Душаново царство обухвата, истина, као свака империја, и дијелове других народа, али је то, ипак, српска држава. Кад хоћемо да означимо ту страну код те државе, што ћемо рећи да је она српска народна држава или српска национална држава? Српски народ живи у то вријеме у локалности, а та држава тежи да надвлада локалности. То је, разумије се, у вези са цивилизацијом друштвених односа, што у себи садржи развој тржишног уређења. Душаново царство је цивилна држава на извјесном ступњу развоја у феудалном друштвеном уређењу, па је у том погледу остваривање грађанског друштва на таквом и таквом ступњу развоја српског феудалног друштва. Пропадање српске средњовјековне државе није био кратак процес. Трајао је око један вијек, а ако убројимо њене остатке, још и нешто дуже.

Та држава је оставила дубока трага и послије пропасти у областима гдје је у средњем вијеку настао српски народ. Огромну улогу за вријеме турске власти одиграла је српска црква у очувању традиције о некадашњој држави у српском народу. Стога он није сасвим нестао као народ у феудалном смислу, а црква има велику улогу у одржању свијести српског народа. Да ли је српска црква у средњем вијеку народна црква или она, бар у своме врху, представља чувара цивилизације културног живота код Срба, што ће рећи да је чинилац процеса савладавања народне сеоске културе у којој се одржавала локалност. Ако, по мени, нација израста у процесу савладавања локалности која се изражава у друштвеним односима који почивају на селу и агрикултури, да ли је српска црква у средњем вијеку, по тенденцијама развитака, па чак и по структури (бар у свом врху), српска народна црква или српска национална црква?

Та црква за вријеме турске власти над српским народом чува традицију српске државе. Али она није била сила која је у стању да унапређује цивилизацију српског народа, чак ни да спријечи његово посељачавање, иако је могла да сачува у српском народу неке елементе раније његове цивилизације.

Нова историја српског и црногорског народа не настаје једино у пепелу њихове раније историје него у том пепелу је било и заосталих жеравица из ранијих историјских пламенова. Али је, ипак, престао процес у којем су се појављивали елементи у животу српског народа у средњем вијеку који су водили ка стварању модерне нације. Српски и црногорски народ, као модерне нације, ипак се с обзиром на средњовјековни развитак рабају из пепела. У борби за своју слободу. При томе их повезује њихово раније заједничко историјско наслеђе, али се они, ипак, различито развијају. И остали дијелови српског народа који је настао у средњовјековној историји и преформирао се и у простору и у друштвеној структури у вријеме туђинске власти, прије 1918. године, па донекле и послије тога, различито се развијају, али се они нијесу образовали као посебне нације, па се нијесу издвојили као посебни народи. Науци није задатак да се томе чуди, а још мање да плаче над том чињеницом или је романтичарски посматра само из даље прошлости, као што има људи који то чине на једној страни, нити јој је задатак да, супротно свим историјским чињеницама, ставља постанак црногорског народа у рани средњи вијек, као што има људи који то чине на другој страни. Такви поступци нијесу у складу са научним прилазом проблему, а ни једни ни други немају права да те своје наводно научне приступе повезују са марксистичким схватањем историје.

Зар је тешко научно објаснити зашто су данас Пивљани Црногорци, а зашто, рецимо, Личани Срби и Личани Хрвати нијесу, иако спадају, по својим основним одликама, у ону „ет-

ничку формацију“ коју Кулишић хоће да утврди за Црногорце, ону „етничку формацију“ коју сам, краткоће ради, назвао старинским називом Морлаци. Није тешко утврдити зашто су данас Пивљани Црногорци, ако човјек приђе проблему без предрасуда.

Могао бих објаснити откуд те предрасуде на једној и другој страни. Нијесу оне без коријена у нашем садашњем животу. Не произлазе само из буржоаског наслеђа. Али нећу да у та питања дубље улазим.

Једино бих истакао да на тој основи уз асистенцију буржоаског наслеђа оживљава романтичарски призал нашим историјским проблемима и националистичка ограбивања у југословенској заједници. Поновио бих при крају оно што сам рекао у дискусији о оживљавању романтичарских схватања не само код нас него у свијету код оних који се издају за марксисте: „колико ја знам, марксизам почива много више на рационалном и позитивном“.*

Романтичарске тенденције у нашу историјску науку не уносе само они који немају везе са марксизмом. Уносе их и они који се облаче у марксистичко рухо. При томе се боре против позитивнаучног прилаза историјским проблемима под видом борбе против „позитивизма“ Не воде борбу против позитивизма са марксистичких позиција, већ са неоромантичарских.

Позитивистички начин прилаза историјским и друштвеним проблемима огледа се у једностраности и нарочито у неисторичности, или другим ријечима, у одсуству дијалектичког научног прилаза, као и у скретањима ка идеалистичком тумачењу историје, а не у томе што се позитивизам позива на позитивнаучно утврђене чињенице. Мислим да се у дискусији о етногенези Црногораца видјело шта је позитивистички прилаз историјским и друштвеним проблемима у једној од варијаната неопозитивизма која се иначе према изворном позитивизму изродила.

Што се мене тиче, иступам и против позитивизма и против неоромантизма. Иако излазим лакше на крај са позитивизмом него са неоромантизмом, ипак не значи да не узимам у обзир моменте у развоју које неоромантичари пренаглашују. Не знам да ли су неки дискутанти око проблема етногенезе Црногораца свјесни да њихова једнострана културолошка позиција има коријене у схватању развоја народног духа онако како су то схватили рани романтичари.

* Овдје уједно исправљам штампарску грешку на стр. 46, ред 20—22, насталу у објављеном тексту мога прилога дискусији око теме *Етногенеза Црногораца и марксистичко одређење нације*.

Јасно је да не стоји привидно „рационално“ гледиште да треба да срушимо све „међаше“ који се постављају у нашим међунационалним односима. Да не водимо ни рачуна о ономе што нас је у историји дијелило нити о садашњим разликама међу нашим народима и народностима у материјалном и културном погледу. Али не треба ни да стављамо „међаше“ ондје гдје их у нашој историји није било нити су сада потребни, а нарочито не ондје гдје су штетни.

Као и увијек, то је лакше рећи него учинити!